

I. Előzmények és feltételek

1. A szlovák nemzeti tudat 17–18. századi előzményei, nemzetelméleti problémái

Szlovák „feudális nemzetiség” vagy szláv–szlovák etnikum?

A szlovák nemzeti tudat kialakulásával, történelmi előzményeivel foglalkozó szlovák történészek körében már meglehetősen régi az a törekvés, hogy bizonyítsák a szlovák „feudális nemzetiség” – mint a törzsiség és a modern nemzet közötti átmeneti, közbülső szerveződési forma – létezését. Ezt többnyire azzal a céllal teszik, hogy kimutassák: *„a szlovák feudális nemzetiség ideológiája és a modern szlovák nemzet ideológiája között szerves kapcsolat és folytonosság van”*.¹ Peter Ratkoš vagy Ján Dekán mértékadó álláspontját, miszerint a „szlovák feudális nemzetiség” és „nemzetiségi tudatforma” megjelenésével a 9–11. század óta számolni kell, már Daniel Rapant is kétségbe vonta. Szerinte ez **„semmiképpen sem felel meg az adott történelmi valóságnak”**, hiszen ez esetben *„a történelmi magyar feudális nemzet több nemzetiségből állt volna”*. A magyar történészek közül különösen Szűcs Jenő mutatott rá meggyőzően arra, hogy a nemzetnek valóban vannak a feudalizmusba visszanyúló előzményei. Ám *„a feudalizmus viszonylag korai századai óta formálódó »nemzetiségek« sem fogalmilag, sem genetikusan nem azonosíthatók a 18. század vége óta létrejött modern nemzetek képletével”*.² Azt persze senki nem vonja kétségbe, hogy a 19. századot megelőzően helyi szinten – és talán vármegyei szinten is – létezhetett, mégpedig erősödő mértékben, egyfajta szláv–szlovák etnikai tudat. Ezt azonban nem szerencsés olyan „nemzetiségi tudat”-nak beállítani, amely a 14. századra már olyan erőssé vált, hogy a német, magyar és a szlovák városi lakosság közötti feszültségek és szaporodó konfliktusok fő forrásává vált. Már pedig ezekben a konfliktusokban a szlovák tudományos munkák a „szlovák feudális nemzetiség”, illetve „nemzet” (*natio slavica*) meglétének fontos bizonyítékát vélik felfedezni.

Meglátásunk szerint a 19. századi modern szlovák nemzeti tudat korábbi előzményei és megnyilvánulásai az – itt most nem részletezett – etnicitással, az etnikai csoporttudattal összefüggő, és ezekkel a történelmi kategóriákkal pontosan leírható és magyarázható jelenségek voltak. Az etnocentrikus csoportkép és csoporttudat vizsgálatának ma már igen gazdag szakirodalma van.³ A kérdéskör kutatói nem tagadják a jól kitapintható folytonosságot a prenacionális etnikai tudat és a modern nemzeti tudat, a nacionalizmus között, ellenkezőleg. Eric J. Hobsbawm szerint „*nacionalizmus szívesen fonódik össze az etnicitás fogalmával*”, mert „*már az is elégséges ok, hogy ilyenképp megszervezhető az a történeti családja, melynek a »nemzet« többnyire oly szembeszökően a híján van*”. J. A. Fishman a nacionalizmust, beleértve a nyelv iránti hűséget is, egyenesen „*átalakított etnicitás*”-nak nevezi. Csepeli György pedig azt emeli ki, hogy „*a kultúrnemzeti keretek között kialakult nemzeti ideológia kevésbé szakíthatott radikálisan az etnocentrikus hagyományokkal, mint az államnemzeti keretek között létrejövő nemzeti ideológia*”.⁴

A lényeg tehát az, hogy a prenacionális idősakra jellemző hagyományos, feudális társadalmakban a társadalmi, gazdasági, vallási és egyéb különbségek elfedték a nyelvi, „nemzetiségi” színezetet. Természetesen azért a 16–18. század embere is számon tartotta, hogy ki a született magyar, oláh, rác vagy tót. Nem volt ismeretlen a nyelvi megkülönböztetés sem. (A szlovákok által lakott falvakban, pl. praktikussági okokból, szlovákul közölték a lakossággal a tudnivalókat.) Vegyes etnikumú közegekben a két- vagy többnyelvűség bevett szokásnak számított, de a középkori vagy korai újkorai feszültségeknek, vagy az időnkénti német–szlovák, szlovák–magyar konfliktusoknak, ugyanúgy nem volt számottevő „nemzeti” vagy „nemzetiségi” vonatkozása, mint ahogy nem volt céltudatos „nemzetiségi” megkülönböztetés és elnyomás sem. A fordulat a 18. századtól kezdődött el, amikor az egy nyelvet beszélők közösségének megteremtése – főleg a század utolsó harmadától – egyre fontosabbá kezdett válni a korábbi különbségeknél. A meglévő etnikai különbségek és előítéletek is egyre inkább nemzeti kategóriákban kezdtek tudatosodni. Ezek a kategóriák azonban a szlovák „nemzeti ébresztés”, illetve „nemzeti ébredés” kezdetén még mindig a hungarus patriotizmussal és a szláv tudattal szorosan összefonódva jelentkeztek.⁵

A „natio hungarica” és a „natio slavica” kapcsolatváltozásai

A 17–18. századi szlovák etnikai tudat legalapvetőbb sajátosságát a történeti magyar államhoz és a „szláv nemzet”-hez való egyidejű, szorosan összefonódó kötődés jellemezte. A szlovák történészek nem tagadják a *natio hungarica* rendi-nemesi közösségtudatának meglétét (amely ismert módon a Magyar Királyságot az itt élő népek közös hazájaként fogalmazta meg) és az erre épülő *hungarus* patriotizmus, a *hungarus* tudat kiterjedését a szlovák származású vagy szláv ajkú nemességre, valamint – részben – a városi polgárságra és az intelligenciára. A szláv (nyelvi, etnikai és kulturális alapokon nyugvó) összetartozás-tudat túlzott hangsúlyozásával azonban a szlovák szakemberek azt a látszatot kívánják kelteni, hogy a *hungarus* patriotizmus és a szláv tudat viszonyán belül már a 17–18. században is az utóbbi volt a fontosabb.

A magyar történetírás a hangsúlyok kérdését is másképpen látja. A történelmi valóságnak megfelelően abból indul ki, amit a jénai egyetem anyakönyvét böngésző Hrabowsky Dávid már 1843-ban is tapasztalt. Az anyakönyv 1594–1832 közötti bejegyzéseiben ugyanis – szavaival szólva – *„nagyobbrészt csak a ’„hungarus” áll a ’magyarok’ nevei mellett, s ritkán egyszersmind vármegye és születési hely”*. Azok közül pedig, akiknél ez utóbbiak is fel voltak tüntetve, *„sokkal többen jöttek Jenába felső Magyarországból, mint az alföldről”*.⁶

Szűcs Jenő ismert történeti tipológiája szerint a 18–19. század előtti Magyarországon a „nemzet” háromféle – egymással összefüggő, de mégis különböző – felfogása és valósága élt egymás mellett. Egyfelől létezett egy területi-alattvalói kötelékeken és intézményeken nyugvó „államnemzetiség”. „Magyarnak” (*hungarus*nak) számított mindenki, aki a Magyar Királyság (*regnum Hungariae*) alattvalója volt. Másfelől létezett egy etnikai kötelékeken, hagyományokon, nyelvi egységen vagy közelségen nyugvó, részben territorializált „nyelvi-kulturális nemzetiség” is. Ez tehát mindazok külön etnikai identitását is elismerte, akik eredetük, nyelvük, szokásaik stb. szerint csoportként elkülönültek. Végül az igazi értéknek az számított, ha valaki a rendi-korporatív alapon szerveződő politikai közösség, a „*natio Hungarica*” kereteibe tartozhatott. Ez a többnyelvű rendi „államnemzet”, elsősorban a nemesség szintjén, már évszázadok óta létezett. A struktúra lényegéhez tartozott tehát egy megosztott identitás: a döntés kényszere nélkül lényegében mindenki úgy született bele a maga kettős vagy hármas státuszába, hogy ezek az identitások – legalább is a 18–19. századig – még megfértek egymással.⁷

Peter Ratkoš és más szlovák történészek tehát a magyar államhoz és a rendi-nemesi „natio”-hoz képest túlhangsúlyozzák az etnikai-nyelvi kötelékeken alapuló „nemzetiség” szerepét, és – ahogyan már volt róla szó – ennek minél korábbi megjelenését keresik a történelemben. A „szlovák nemzetiség” (máshol: etnikum) létezését a 11. század óta történeti ténynek tekintő Ratkoš szerint a következő évszázadok folyamán az „*ugor–uhor*”, illetve „*ugorsky–uhorský*” megkülönböztető terminusoknak két jelentésük volt: egy szűkebb etnikai (uhri) és egy tágabb (uhry), amelyek közül az előbbi volt a fontosabb és a meghatározóbb. A 16. századtól kezdve pedig szerinte az „*állami*” és az „*etnikai*” *natio hungarica* megkülönböztetésnek megfeleltethető a szélesebb értelemben vett „*szláv*” (Slovan, Slovakia) és a szűk, területi-etnikai jelentésű „*szlovák*” (Slovák, Slováci) megkülönböztetés. Vagyis a Magyar Királyságon belül a regionális keretek között formálódó „*natio Sclavonicá*”-hoz tartozó szlovákok szélesebb értelemben a „szláv nemzet”, a „*natio Slavica*” szerves részét alkották.⁸

A 9. század után (a magyar honfoglalástól és államalapítástól lényegében függetlenül) bármekkorára szélesedtek is a szláv népeket egymástól elválasztó különbségek, bármennyire művi eredetű volt is a szláv összetartozás tudata, a 12. századtól kezdve, még inkább a 15. század óta a krónikás hagyományban kétségtelenül létezett egyfajta szláv közösségi tudat, amely a szláv összetartozás legfőbb ismertető jegyeinek a szlávok európai kiterjedtségét és nyelvrokonságát tartotta. Egy ismeretlen szerző 1420-ban már arról panaszkodott, ami 400 évvel később Ján Kollárnak is fájt. „*A németek esküdt ellenségeink, régóta minden ok nélkül agyarkodnak nyelvünkre; kiirtották nyelvünket Rügen szigetéről, Meissenből (Szászország), Poroszországból és számos jelentékeny városból száműzték*”.⁹ A 17–18. században, sőt még a 19. század első felében is, a gyenge szlovákoknál különösen erősen élt ennek az ősi szláv egységnek az – átörökölt, etnikai és nyelvi rokonságon, rokon származáson alapuló – tudata. Ennek révén ugyanis a Balti-tengertől az Adriai-tengerig, a Rajnától Kínáig terjedő hatalmas és „dicső szláv nemzet” részének, sőt központjának tarthatták magukat.

Az elterjedt hiedelem szerint ugyanis a szlávok és a közös szláv ősnyelvbőlcsője a Táttra alján ringott, amelyhez a legközelebb így éppen az „őshonos” szlovákok nyelve állt. A 17. század második felében Peter Rewa, Szöllősi Benedek, Daniel Šinapius Horčíčka, Ján Fisher Piscatoris, Ján Simonides és mások jóvoltából a „szláv nemzet” és nyelv európai kiterjedtségén és őshonosságán túl a Szvatoplukhoz kötött nagymorva, és a cirilli–metódi

hagyomány is a szláv tudat és ideológia fontos motívumává kezdett válni. Erősödő érdeklődés mutatkozott az anyanyelv és a – szlovákok által is használt – bibliai cseh irodalmi nyelv (az ún. bibličtina vagy čeština) szlovák nyelvi elemekkel történő gazdagítása iránt is. Az erősödő szláv tudat megnyilvánulása volt az is, hogy D. S. Horčíčka 1678-ban büszkeséggel sorolta fel a „szláv nemzet” soraiból származó „dicső és érdemes” férfiakat. Ugyanakkor élesen korholta az anyanyelvüket és szláv származásukat szégyenlő és megtagadó „renegátokat”, a – „dicsőség” (sláva) szóból származhatott – szlávtságot elhagyókat. (Az európai szlávtságot elsőként J. F. Piscatoris nevezte „Slaviá”-nak 1696-ban).¹⁰

A szláv tudat eme harcok megnyilvánulásai ellenére a 18. század elejéig a szláv közösség érzése a meghatározóbb hungarus patriotizmus részeként jelentkezett, a „szlovák” tudat pedig – egy-két korai megnyilatkozástól eltekintve – még szinte teljesen felolvadt a szláv közösségi tudatban. A hungarus tudatú szláv–szlovák értelmiség sajátos, kettős-hármas identitásának az összehangolása hosszú ideig nem okozott különösebb gondot. Ján Tibenský is úgy látja, hogy a „hungarus nemzet” fogalma ugyan „gyakran a magyar nyelvi, kulturális és történelmi *etnicitást* jelentette, anélkül, hogy ez a többi nemzetiség számára „konfliktusok forrását” jelentette volna”.¹¹ Ez a helyzet a 18. század első felében kezdett megváltozni, amikor az etnikai különbségeket addig nem igen ismerő „natio hungarica” mindinkább etnikai (magyar) színezetet nyert. Ezt az álláspontot olyan közjogi elméletekkel és történeti-politikai teóriákkal – konkrétan a haza hármas (hun–avar–magyar) elfoglalásával összefonódva jelentkező ún. „alávetési” vagy „hódítás-elmélettel” – kezdték alátámasztani, amelyek kétségbe vonták a nem magyarok egyenjogúságát a „közös hazá”-ban.

Ezekkel a magyar törekvésekkel szemben jelentek meg tehát az 1720-as évektől az első védekező jellegű apológiák. Szerzőik, akik többnyire szláv–szlovák tudatú papok voltak, a Magyar Királyság területén és – főleg – a Felföldön élő szlávok „natio hungaricá”-n belüli egyenjogúságát egyre nyomatékosabban az itt élő szlávok autochtonitásával, a nagymorva és Cirill–Metód hagyománnyal igyekeztek alátámasztani. Ezeket pedig az ún. „befogadási elmélet”-tel, illetve a honfoglaló magyarok „vendégszerető fogadása”-ról szóló szerződéselmélettel támasztották alá. „*A pannóniai szláv és a magyar nem ugyanazon ég alatt születik? És nem lesz így ugyanazza a nemzet? Mert ha... a nemzet olyan emberek társasága, akik közös földön születnek, miért ne kellene magyaroknak nevezni a mi szlávjainkat, akik*

Magyarországon születtek?” – érvelt 1728-ban Ján Baltazár Magin a Bencsik Mihállyal folytatott első jelentősebb apológiában.¹² Ezzel a hungarus-tudatú dubnicei plébános felállította a magyarok „vendégszerető fogadásá”-ról szóló elméletet. Eszerint a Kárpátok mentén egészen az Erdélyig terjedő területet benépesítő, már régóta itt élő szlávok a magyar honfoglalókat vendégszeretettel fogadták. Szerződést kötöttek velük és ennek alapján teremtettek közös államot. Így vált a szerződés és a „közös haza” gondolata a száz évvel később formálódni kezdő modern szlovák történelmi tudat igen fontos előzményévé és komponensévé.

Néhány évvel később Samuel Timon a fehér ló monda új értelmezésével is előállt. 1733-ban a jezsuita pap ugyan elismerte, hogy a magyarok legyőzték Szvatoplukot, de – állítása szerint – a szomszédságában élő „szlovákok”-at leigázó fejedelem morva volt. A legendás fehér lovat tehát a „szlovákok” küldték a magyaroknak, akiket a morva fejedelem veresége után „... vendégszeretően fogadtak azok a szlovákok (szlávok – Peter Sykora megjegyzése), akikről beszéltünk. Már nyolcszáz éve viselnek el együtt minden jót és rosszat. Együtt élnek, együtt halnak. A szlovák (szláv – P. S. megjegyzése) nemzet utódai közül sokan felemelkedtek a nemesi osztályba, nagy birtokokat szereztek és számos olyan, ma már nagyon régi család alapítói lettek, amelyek a hazától kevesebbet vesznek el, mint amennyit adnak neki....”.¹³

Az erős szláv tudatú Samuel Timon (aki a kolostortársai szerint legszívesebben még Jupitert is „szlovák”-nak nyilvánította volna) egyúttal magyarországi patrióta is volt. Hasonlóan a 18. század első felének legjelentősebb pietista tudósához, „a mi közös hazánk kegyes őrizője”-hez, Bél Mátyáshoz (Matej Belhez), akinek életműve egyaránt része a magyar, a szlovák és a magyarországi német kultúrtörténetnek. Ez a kettős-hármas kötődés jellemezte a 18. század második fele egyik legnagyobb tudósának tartott Kollár Ádám Ferencet (Adam František Kollárt), a „királynő könyvtárosá”-t is. A Kazinczy Ferenc által „Tót Socrates”-nek nevezett tudós férfiú – valahol a fejlődés fele útjánál tartva – egyidejűleg volt magyarországi hazafi (hungarus) és öntudatos szláv és szlovák. Munkássága sajátos módon illeszkedik be a magyar, a szlovák és az osztrák politika- és művelődéstörténetbe.¹⁴

Ugyanez mondható el a század derekán és vége felé dolgozó két katolikus pap, Juraj Sklenár és Juraj Papánek, nem különben az evangélikus Ján Hrdlička tevékenységéről és szemléletéről is. Papánek így vallott hovatartozásáról: „Nem tagadom, hogy születésemre nézve szláv (értsd: szlovák) vagyok, de tudd meg, hogy neveltetésemre nézve német, nemességemre pedig magyar, jelenlegi

lelkipásztori munkámra nézve illir” (ugyanis egy Pécs környéki horvát faluban működött).¹⁵ Arató Endre szerint Papának volt az első szlovák, aki szó szerinti, határozott különbséget tett hungarus és magyar között. A hungarusokon belül terminológiailag is megkülönböztette a „nemzetiségük”, vérük és nyelvük szerinti szlávokat. Ugyanakkor J. Tibenskýnek is igaza van abban, hogy – S. Timonhoz hasonlóan – az államiságot még ő is a „nemzetiség”, a magyarországi patriotizmust pedig a nemzeti büszkeség felé helyezte.¹⁶ A súlypont elmozdulását viszont jól mutatta az erősödő szláv tudat önállósodása és kezdődő kiválása a hungarus tudatból, nem különben a szlovák tudat korai körvonalazódása a szláv tudaton belül.

A 18. század második felében tehát felgyorsult a hungarus patriotizmus eróziója és megkezdődött a szláv tudat lassú differenciálódása is. A szlovák katolikus papok az egységes „szláv nemzet”-et saját nyelvjárásokat beszélő „törzsek” együtteseként kezdték értelmezni. A „szláv nyelv”-et egyébként az elsők között Bél Mátyás (Matej Bel) osztotta fel négy (orosz, lengyel, horvát és cseh) nyelvjárásra, amelyet később Jozef Dobrovský és Ján Kollár is elfogadott. Kristof Jan Jordan morva történétíró 1745-ben megjelent munkájában ezek között a „törzsek” között feltűntek a „*dialectus Hungaro-Slavicus*”-t beszélő „*Hungaro Slavi*”-k, a Jozef Bajzánál „*Uhro-Slováci*”-nak, „*pannóniai szlávok*”-nak nevezett szlovákok is.¹⁷ A „nemzeti” mozzanatok a későbbiekben nyelvi és „törzsi” különbözőségekből is tudatosodtak. Még erőteljesebben kaptak eltérő hangsúlyokat a – felekezeti és egyéb tekintetben is – megosztott szlovák intelligenciánál. A szlovák nyelvet és népet a „szláv nemzet” önálló dialektusaként és törzseként felfogó katolikusok ezzel az álláspontjukkal akarva-akaratlan a szlovák nemzeti tudat előkészítőivé és élharcosaivá váltak.

Tőlük eltérően az evangélikus lelkészek túlnyomó része még a 19. század első felében is kitartott az egységes „szláv nemzet” mellett. E szerint a felfogás szerint a szlovákság a legjobb esetben is csupán a „szláv nemzet csehszláv törzsé”-nek tagolatlan része lehetett. Ezáltal kezdetben segítették is, de az 1830-as évektől már gátolták is az önálló szlovák nemzeti ideológia, a modern szlovák nemzeti tudat kialakulását. Végül voltak olyan – szlovák lakta területen élő szlovák vagy német származású – értelmiségiek is, akik a nemzeti öntudatok nyiladozása idején is ragaszkodtak a letűnőben lévő kettős vagy hármas identitáshoz. Kompromisszumos, békülékeny álláspontjukkal a magyar és szlovák támadások keresztüztüzebe kerültek. Az 1840-es évekre tehát nekik is el kellett döntenükhöz, hogy a történelmi Magyarország soknemzetiségű

közegében melyik nemzeti törekvéssel éreznek nyelvi, kulturális, sors- vagy egyéb közösséget.

”Születés” vagy „újjászületés”?

A szlovák és a magyar történészek véleménye más kérdésekben is különbözik egymástól. Problémák forrásává, nemzetelméleti és metodológiai viták alapjává és indukálójává vált például az a kérdés, hogy hogyan értelmezhetők az olyan – bolgár, szlovén, szlovák vagy a magyar történetírás által is használt – kifejezések, mint: „nemzeti ébredés”, „nemzetek születése” vagy „újjászületése”, „nemzeti megújulás” vagy „megújulás”? Pontosan ragadják-e meg, a valóságnak megfelelően fejezik-e ki a 18. század végétől az „ébredők” vezetésével elkezdődő nyelvi-kulturális folyamatok és törekvések lényegét, és tartalmát? Úgy véljük, hogy itt is a probléma érzékeny megközelítésére van szükség.

A mai vezető szlovák történészek közül Dušan Kováčnak is komoly kételyei vannak a „nemzeti ébredés” vagy a „nemzeti újjászületés” – szerinte tárgyilag nem korrekt és a tudományos elemzés által el nem fogadott – fogalmak használatát illetően. A történelmi valóságtól való elrugaszkodáshoz, legendák születéséhez vezethetnek el. Július Bottónál vagy a 20. század közepén A. A. Baníknál – hogy csak két ismert szlovák tudóst említsünk – ez az elrugaszkodás a következőképpen jelentkezett. Meglátásuk szerint a nagymorva birodalom bukása után a szlovákok hosszú aléltóságba, mély álomba estek, amelyből *„csak a XIV. században kezdtek magukhoz térni, ébredezni pedig csak a XVI. században. Csak 1787-től kezdtek aztán öntudatra ébredni, amikor az emberiség történelmében új korszak következett;...”*¹⁸

Termékeny kiindulópontnak tűnik az elemzéshez a témát kiválóan ismerő cseh Miroslav Hroch és Niederhauser Emil megközelítése. A cseh történész több nagy hatású munkát szentelt az európai nemzetek kialakulásának és fejlődésének, illetve a folyamat tipizálásának, valamint annak, hogy a modern cseh nemzet és nemzeti tudat kialakulását és fejlődését az európai nemzetek létrejöttének folyamatában elhelyezve vizsgálja. Meglátása szerint az európai nemzetek kialakulására két alaphelyzetben került sor. Az egyiket *„uralkodó nemzetre jellemző állapot”*-nak nevezi. Ilyen helyzetben elsősorban a „nagy” nyugat-európai nemzetek voltak. Ugyancsak műszavakkal jellemezte a második csoportba sorolt *„elnyomott”* vagy *„kis nemzetek”*-et is, amelyeknek három alcsoportját különböztette meg: a) nincs saját etnikumú uralkodó

osztályuk, ún. csonka társadalmi szerkezetet alkotnak, ezért ennek az „idegen” vezető csoportnak vannak alárendelve; b) etnikailag (vagy csupán történelmileg) összetartoznak, de politikai szempontból nem alkotnak önálló egységet; c) hiányzik az anyanyelvi-kulturális hagyomány folyamatossága, vagy ez a folytonosság hosszabb-rövidebb időre megszakadt. A magyarok és a lengyelek Hroch szerint átmeneti helyzetben voltak: egyszerre voltak uralkodó („nagy”) és elnyomott („kis”) nemzeti helyzetben. A cseh nemzeti fejlődés viszont egyértelműen kis nemzeti körülmények között zajlott.

Úgy véljük, hogy Miroslav Hroch másik, ugyancsak hármas osztatú modellje – a szlovák sajátosságokból fakadó szükséges megszorításokkal – a szlovák mozgalomra is kiterjeszthető. A szlovák mozgalom „előkészítő időszak”-át jelentő ún. A) szakaszban ugyanis, amely hozzávetőlegesen az 1780-as évektől az 1830-as évek végéig/1840-es évek elejéig tartott, alapvetően nyelvi, kulturális, tudományos igényekkel léptek fel a szlovák „nemzetbepeszítők” aufklárista szemléletű első (Anton Bernolák, Juraj Palkovič stb.) és második nemzedékének (Ján Kollár és elvbarátai) zömmel papokból és lelkészekből álló, kis számú képviselői. Az 1840-es évek elejétől kezdődő „agitációs”, B) szakaszban Ľudovít Štúrék fiatal, romantikus generációja a nemzeti agitáció kiterjesztésére törekedett – több-kevesebb sikerrel – a nemzetileg még szendergő, öntudatlan szlovák paraszti népesség körében. A nyelvi-kulturális kérések ugyan továbbra is napirenden maradtak, de már néhány politikai jellegű követelés is megjelent. 1848–1849-ben pedig az első kísérletekre is sor került a nemzeti programba sűrített szlovák politikai-territoriális igények – akár fegyveres úton történő – megvalósítására is. Ezt követően került sor, lényegében az 1860-as évek elejétől, a C) „mozgalmi” periódusra, amely a dualizmus időszakára terjedt ki.

Niederhauser Emil ugyanezt a témát a másik oldaláról közelítette meg. Szerinte ugyanis a nagyobb nyugat-európai nemzetek esetében – a 16. századtól meginduló és hosszan elhúzódó nemzetné válási folyamatoknak köszönhetően – „megújulás”-ról vagy „újjászületés”-ről nemigen szokás beszélni. A valamilyen államisággal és rendi intézményekkel rendelkező lengyel, magyar, román, szerb stb. történetírás sem igen használja ezeket a fogalmakat. Annak ellenére, hogy a csehek és a horvátok kivételt jelentenek, *„mégis úgy tűnik, hogy ezt a párhuzamot államiság megléte és újjászületés hiánya között meg lehet vonni”*.¹⁹ Ján Tibenský is úgy látja, hogy az „újjászületés”-fogalom használatának alapját az képezi, hogy Anton Bernolák és követői a 18. század végén abból indultak ki, hogy a nagymorva birodalom a szlovák történelem

legdicsőbb korszaka volt, amikor a nemzeti kultúrával együtt a nyelv is virágzott. Ezért tehát az általuk kodifikált nyelvet nem tartották új irodalmi nyelvnek, hanem „*mindig a megújított szlovák nyelvről beszélnek*”. Nem véletlen tehát, hogy Jozef Ignác Bajza az 1780-as évek elején magát öntudatosan már a szlovákok „*(fel)ébresztő*”-jének (zbuditel) nevezte.²⁰

A problémát látszólag bonyolíthatja az „álom” és „ébredés” motívumainak bekapcsolása. Ezeket a kifejezéseket ugyanis nemcsak az államisággal nem rendelkező szlovákok, hanem a német és magyar literátorok, történetírók is előszeretettel használták a 18. század végétől. Főleg akkor került erre sor, amikor a nemzeti nyelv, irodalom, tudomány és kultúra pallérozását szorgalmazták, amelyeknek a nemzeti öntudat, a nemzeti érzés felébresztése szempontjából kulcsfontosságú szerepet tulajdonítottak. Ha tehát a régtől fogva létezőnek gondolt „államnemzet”-nek már nem is kellett újjászületnie, de a „nyelv-nemzet”-et annál inkább fel kellett rázni hosszú álmából, szenderegéséből. „*A hosszú álom gyengít; – így nem csoda, hogy te / Ős haza nem vagy erős százados álmod után!*” – írta a reformkori magyar költő.²¹

Ugyancsak árnyalt elemzést kíván annak a problémának a vizsgálata is, hogyan nevezték a szlovák és a magyar kortársak azt a Felső-Magyarországon élő, nem magyar és nem német ajkú népességet, amelynek felébresztését, illetve ébredését oly fontosnak tartották a katolikus Anton Bernolák követői, majd a szlovák „nemzetébresztők” második és harmadik generációjának jeles evangélikus képviselői is?

Szláv, tót vagy szlovák? Nemzetiség vagy etnikum?

A kérdés annál is jogosabb, mivel a szlovák nép (etnikum), illetve a „nemzetiségi tudat” korai meglétét bizonyítani kívánó szlovák történészek nagy súlyt helyeznek bizonyos nemzeti nevekre és elnevezésekre, a nemzeti lét korai előzményeivel kapcsolatos – főleg nyelvészeti érvekkel alátámasztott – „bizonyítékok” megtalálására. Nem okoz gondot az sem, ha a középkori és korai újkorai forrásokból olyan alapvető kifejezések hiányoznak, mint: „szlovák” (slovak) vagy „Szlovákia” (Slovensko). Meglátásuk szerint ugyanis a latin nyelvű dokumentumokban sűrűn előforduló „slavus”, „sclavus”, „Sclavonia” stb. megjelölések és származékaik, nem különben a „wind”, „windisch” vagy „tót” kifejezések, mind a szlovákokra vonatkoztathatók. Ezek „szlovák”-nak vagy „Szlovákia”-nak nyugodtan fordíthatók.²²

Peter Ratkoš és több történész társa szerint ugyanis a nagymorva birodalom bukása „*után a magyar államba betagolódó felső-magyarországi térség soha nem veszítette el alapvető szláv jellegét, vagyis a mai Szlovákia területét ... bizonyítottan szlovák településnek kell tekinteni*”.²³ A szlovien–szláv népesség hamarosan szlovák néppé (etnikummá), sőt szlovák „nemzetiséggé” formálódott. A 15. században cseh hatásra megjelenő „slovák”, „slováci” és a „slovenka”, „slovensky” (férfi és női) megjelölések (a német forrásokban: „slowakische Land”) a század második felétől a cseh, morva és lengyel területeken is általánossá váltak. 1526 után tehát – állítja Ján Tíbenský – „*Szlovákiának... kifejezett szlovák jellege*” volt már.²⁴ A „szlovák” megnevezés viszont a magyar sajtóban csak az 1810-es évek végén kezdett feltűnni.

A magyar történészek (Szűcs Jenő, Györffy György és mások), de a szlovák történészek egy része is, már évtizedekkel ezelőtt is bírálta, legalább is fenntartásokkal fogadta a fenti álláspont igazát. 1995-ben Vékony Gábor is hangot adott kételyeinek. „*Ha a Szlovák népnévalak 1444-ben tűnik fel először – írta –, akkor kevés a valószínűsége annak, hogy a néppé alakulás sokkal régebbi folyamat lenne*”.²⁵ Peter Sykora ebben a kérdésben is élesebben fogalmaz, de újból a lényegre tapint. „*Évszázadokon át csak mint szláv etnikum, vagy talán még pontosabban mint több szláv etnikum léteztünk Észak-Magyarország területén szétszóródva. Valószínű, hogy ezek az etnikumok az egész középkorban nem tudtak arról, hogy egymáshoz tartoznak*”.²⁶ Ezzel lényegében összecseng Szarka László véleménye is. Meglátása szerint „*meglehetősen merésznek tűnik annak feltételezése, hogy a mai Szlovákia területén élt szláv népesség körében a szlovák etnikum elkülönülése, s ezzel a szlovák nemzetiség (etnikai – nemzeti közösség) kialakulása a 9. század elején... már befejezett ténnyé vált volna*”. Ellenkezőleg, még a huszita időkben is inkább a szétagoltóság jellemezte a Kárpát-medencei szlávságot, s már csak emiatt sem alakulhatott ki – eltérően a helyi-városi és vármegyei szinttől – a mai Szlovákia egészére kiterjedő regionális etnikai tudat.²⁷ A 18. század vége előtt viszont helyi szinten, a földrajzilag is erősen tagolt kisebb egységek szintjén „*már korábban is létezett egyfajta szlovák etnikai tudat; egészen nyilvánvaló a nyelvi különbség is. Olyan össznemzeti tudat azonban még nem volt – írja Dušan Kováč –, amelynek alapján kiépülhetett volna egy nemzetpolitikai program*”.²⁸

Hasonlóképpen nincs egység a „Szlovákia” (Slovensko) elnevezés kérdésében sem. Vannak olyan szlovák kutatók, akik a felső-magyarországi szláv régiót (legkésőbb a 11–12. századtól kezdve) „Szlovákiá”-nak nevezik, annak ellenére, hogy a Slovensko megnevezés – egy magyar vélemény szerint –

adatulhatóan csak 1685-től fordul elő. (Etnikai régió értelemben vett használata eszerint csak a 18. századtól gyökeresedhetett meg.) Mások a szó mai jelentését a cseh Jozef Dobrovskýhoz kötik.²⁹ Kiss Gy. Csaba úgy látja, hogy a „Slovensko” fogalom egészen az 1830–1840-es évekig nem volt egyértelmű, s csak a magyar–szlovák nyelvharc kiéleződése és a szlovák nemzeti tudat körvonalazódása során és után kezdett – a történeti Magyarország (Uhorsko) magyarok lakta területeitől (Madarsko) megkülönböztetésül – területi értelmet is kapni.³⁰ A jelzett időszakig a „Felvidék” kifejezést sem használták. Azokat a középkori megjelöléseket alkalmazták, amelyekben a központi tájszemlélet sok évszázados népi hagyományai éltek tovább. A reformkori sajtóban tehát gyakori volt az Alsó-Magyarországgal szembeállított Felső- (vagy „éjszaki”) Magyarország, illetve az Alfölddel szembehelyezett Felföld megnevezés, hiszen: a „*felföld vesz az alföldtől gabonát, bort, marhát, sertést, dohányt*”.³¹

A reformkori írások között tallózva érdekes, sőt egyenesen meglepő, hogy Felső-Magyarország szlovák népességét többnyire még mindig nem szlováknak, hanem „szláv”-nak vagy „tót”-nak nevezik a magyar vagy szlovák származású cikkírók. Ráadásul még egy íráson belül is különféle megjelölések váltogatták egymást: „cseho–szlávok”, „szlavo–magyarok”, „magyar–szlávok”, „magyarországi szlávok”, Trencsén, Árva, Liptó stb. megyékben lakó szlávok, valamint „tótok” és „szlovákok”.³² A magyar szerzők cikkeiben és a vitairatokban a „magyarországi tótok” és a „kárpáti” vagy „felső-magyarországi szlávok” kifejezések is gyakran előfordultak. Hosszú időn át tehát a „tót” és „szláv” terminusokat tág értelmezésben vagy egymás szinonimáiként használták, vagy pedig – szűkebb értelemben – a Drávától délre eső területek (Szlavónia, „Tótország”), illetve Felső-Magyarország államisággal és önkormányzattal nem rendelkező szláv–szlovák népességére alkalmazták.³³

A korabeli magyarázatok többnyire a hajdani gótok és a magyarországi szlávok, illetőleg a szlavónok és a szlovákok rokonításából indultak ki. Ehhez a magyar (vagy magyar kötődésű) szerzők az „alávetési elmélet”-et is hozzákapcsolták, hiszen a „*régi Magyaroknak szokások volt a’ Karpathusi bértzektől fogva egészen a’ földközi tengerig meghódított Sláv gyökér hangzattal élő nemzetségeket Tótoknak... mondani...*”.³⁴ A szláv (vagy kettős kötődésű) szerzők viszont, a fenti elméletet vitatva, a „tót” elnevezés magyarázatát összekapcsolták őshonosságuk, számbeli nagyságuk kihangsúlyozásával, vagy pedig azzal, hogy: a „*Szlovákok vagy Tótok; Magyar ország legrégibb lakosai, a’ néhai hatalmas Morva országnak maradványai*”.

Ám ha nem a politika, hanem a nyelvészet felől közelítettek a problémához, a „szlovák” megjelölést nem használja a reformkori sajtó, hiszen: „*Szlávok; és pedig: a, Tótok (Cseh–Tótok) laknak 35 Vgyékben...*”.³⁵ Figyelemre méltó, hogy a szlovák–magyar nyelvharc szlovák származású (evangélikus pap) résztvevője még 1841-ben is arra hivatkozott, hogy „*homunk szlávjai magokat inkább szlávoknak, mint tótoknak neveztetni szeretik, sőt kívánják*”, mert ettől azt remélik, hogy ha a – lenéző, pejoratív töltetű – „tót” szó kiveszne az irodalomból és a közéletből, eltűnne az a pokol eredetű közmondás is, hogy: „*a tót nem ember...*”.³⁶

Összegezve tehát megállapítható, hogy a szlovák nép (etnikum), „nemzetiség” korai megjelenését, a szlovák nemzeti lét korai előzményeit csaknem kizárólag nyelvészeti érvekkel alátámasztani igyekvő szlovák érvelés könnyen kikezdhető. Árnycsökkentőbb megközelítés esetén nehezen védhető ez az álláspont. Nem csak arról van szó, hogy a 18. század végéig–19. század elejéig nem, vagy csak nagyon nehezen lehet pontosan megállapítani, hogy a korabeli szerzők mikor értettek a „szláv” kifejezésen szlávot, és mikor szlovákot. Mégis, a szlovák történészek egy része a latin és egyéb nyelvű forrásokban szereplő „slavus” terminust következetesen „szlovák”-nak fordítja.

Kétségtelen, hogy a nemzeti név olyan fontos kategória, amelynek mentén az adott csoport megkülönböztethetővé és elkülöníthetővé válik szűkebb és tágabb környezetétől. Az elnevezés megjelenése, még inkább egységes és tömeges használata, már egymagában is fontos bizonyítéka lehet a csoportegység állapotának, a csoporttal való tudati, ideológiai azonosulás előrehaladottságának. Tény, hogy nemzeti egység közös név nélkül nemigen létezhet. Az is igaz viszont, hogy a kollektív név felbukkanása jóval megelőzheti a „nemzetiség” és a „nemzet” létét. Igazából csak akkor válhat azonosíthatóvá, vagyis az egész csoportot jelölővé, ha történetileg létrejöttek a közös név használatának legfontosabb anyagi és tudati-ideológiai alapjai.

Önmagában tehát a nemzeti név megjelenése a különböző forrásokban nem elégséges bizonyítéka sem az egységes csoport, sem a csoporttudat meglétének. Egyébként is a nyelvészeti érvelés ereje legalább 3 alapvető tényező együttes meglététől függ: a személy ugyanazt a kategóriát alkalmazza-e magára, mint amelyet rá alkalmaznak az adott kategória hatálya alá tartozó „mi-csoport” tagjai, valamint a más csoporthoz (az úgynevezett „ők-csoport”-hoz) tartozók. A szlovákokhoz hasonlóan más közép-európai kis „kultur-nemzetek”-nél is megfigyelhető, hogy identitásukban sokáig bizonytalanok voltak. Sem az ön- és csoport-meghatározásuk (ha volt ilyen), sem a külső

megfigyelők által rájuk alkalmazott megnevezések nem estek egybe. Ráadásul a velük azonos államban élő többségi vagy egyszerűen fejlettebb népesség (magyarok, németek stb.) egyéb alternatív megnevezéseket is használhatott.³⁷

2. A szlovák „nemzeti ébredés” belső feltételei

A felföldi szlovákok belső állapota, induló helyzete

A polgárosodás és „nemzeti ébredés” hajnalán a soknemzetiségű Magyar Királyságban a magyarság csupán relatív többséggel bírt: száma a 19. század elején a megközelítőleg 8 milliós össznépességből (Erdély nélkül) 3,4 milliót tett ki (42%). Az 1787. évi összeírás szerint az összlakosság kb. 20%-a, 1 953 000 ember a Felföldön élt. A szlovákok száma Magyarországon 1804-ben 1,1–1,2 millió körül mozgott (14%), a század közepére 1,6–1,7 millió főre emelkedett.¹ A felső-magyarországi szabad királyi és bányavárosok lakossága – Nagyszombat kivételével – 1740 és 1820 között jelentősen növekedett. Pozsony lakossága 27 900-ról 35–36 000 főre, Selmezbányáé 8100-ról 18–20 000 főre, de még Kassáé is 5800-ról 12–13 000 főre emelkedett. Eperjesé, Lőcséé, Bártfáé és Körmöcbányáé meghaladta az 5000 főt. Ebbe a kategóriába tartozott a csökkenő népességű Nagyszombat is, amely az 1780-as évektől kezdte elveszíteni korábbi kulturális központ szerepét.²

A kizárólag a magyar államhoz tartozó szlovákoknak – pl. a szerbektől vagy a románoktól eltérően – nem volt határon túli külföldi hátvédjük, de még vagyonos és művelt diaszpórájuk sem. A szláv tudat szempontjából viszont fontos szerepet játszott az az objektív tény, hogy az állam északi részén nagyrészt kompakt módon elhelyezkedő szlovákok három oldalról más szláv népekkel (csehekkel–morvakkal, lengyelekkel és ruszinokkal) közvetlenül határosak voltak. A 18. századi „nagy kirajzás” óta jelentős szlovák szórványok éltek az Alföldön, Békés-, Pest- és Szabolcs-megyében, valamint a Bánátban és a Bácskában, ami a délszlávokkal való kapcsolatot erősítette. Csaplovics János (Ján Čaplovič) 1822-es értekezése szerint Békéscsaba volt a „*legnagyobb falu egész Európában, számlál körül belül 18 ezer, tsupa Tót lakosokat, tehát olly népes mint egész Torna Vármegye*”.³ Trencsén, Árva, Liptó, Zólyom és – nagyrészt – Turóc vármegyét tisztán „tótok” lakták. A lakosság többségét alkották (a németek, ruténok, lengyelek és magyarok mellett) Nyitra, Bars, Hont,